

गाथिनो विश्वामित्रः। इन्द्रः, १ इन्द्रापर्वतौ, १५, १६ वाक् (ससर्परी), १७-२० रथाङ्गानि, २१-२४ अभिशापः। त्रिष्टुप्, १०, १६ जगती, १३ गायत्री, १२, २०, २२ अनुष्टुप्, १८ बृहती

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ ३.०५३.०१

इन्द्रापर्वता- इन्द्रपर्वतौ। इन्द्र ईशनाधिदेवता। पर्वतः स्थैर्याधिदेवता। बृहता- महता। रथेन- लक्ष्यप्रापकगतिप्रतीकेन वाहनेन। सुवीराः- शोभनवीर्यसम्पन्नाः। वामीः- कल्याणीः। इषः- एषणाः। आ वहतम्। हव्यानि- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानि। वीतम्- अनुभवतम्। अध्वरेषु- ध्वररहितकर्मसु। देवा- देवौ। इळ्या- वाचा। मदन्ता- तुष्यन्तौ। गीर्भिः- मन्त्रैः। वर्धेथाम् ॥१॥

तिष्ठा सु कै मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ ३.०५३.०२

मघवन्- सम्पद्वन्। इन्द्र- परमेश्वर। शचीवः- प्रज्ञावन्। स्वादिष्ठया- माध्व्या। गिरा- वाचा। कम्- सुखेन। सु- सुष्ठु। तिष्ठ। मा परा गाः- मा दूरं गच्छ। सुषुतस्य- सुष्ठु निष्पन्नेन। सोमस्य- रसेन। नु- क्षिप्रम्। यक्षि- यज। पितुः- जनकस्य। पुत्रः- तनयः। न- इव। सिचम्- सोमक्षरणम्। आ रभे- आलभे। ॥२॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदार्था च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३.०५३.०३

अध्वर्यो- ध्वररहितकर्मयुक्त। शंसाव- आवां शंसाव। मे- मम वाचम्। गृणीहि- स्वीकुरु। इन्द्राय- परमेश्वराय। जुष्टम्- प्रीतियुक्तम्। वाहः- मन्त्रम्। कृणवाव- करवाव। इदम्- एतत्।

यजमानस्य । बर्हिः- दर्भासनं चित्तासनम् । आ- आभिमुख्येन । सीद- उपविश । अथ- अनन्तरम् ।
इन्द्राय- परमेश्वराय । शस्तम्- स्तुतिमयः । उक्थम्- मन्त्रः । च । भूत्- अभूत् ॥३॥

जायेदस्तं मघवन्सेदु योनिस्तदित्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निश्चा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ३.०५३.०४

अस्तम्- गृहिणी । योनिः- सर्वधर्ममूला । जायेत्- जायेव । मघवन्- सम्पद्वन् । त्वा- त्वाम् ।
युक्ताः- रथे योजिताः । हरयः- प्राणाश्वाः । वहन्तु । यदा कदा च- यदा कदापि । सोमम्- रसम् ।
सुनवाम- निष्पादयाम । दूतः । अग्निः- सत्क्रतुः । त्वा- भवन्तम् । अच्छ- अभिलक्ष्य । धन्वाति-
गच्छति ॥४॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ३.०५३.०५

मघवन्- सम्पद्वन् । इन्द्र- परमेश्वर । परा याहि- दूरं गच्छ । आ च याहि- आगच्छ च । भ्रातः-
सोदर । उभयत्र- दूरे अन्तिके । च । ते- तव । अर्थ- ज्ञानमस्ति । यत्र । बृहतः- महतः । रथस्य-
वाहनस्य । निधानम्- अवस्थानम् । रासभस्य- शब्दवतः । वाजिनः- अश्वस्य । विमोचनं
भवति । ॥५॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे तै ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ३.०५३.०६

सोमम्- रसम् । अपाः- अन्वभवः । इन्द्र- ईशनाधिदैवत । अस्तम्- स्वगृहम् । प्र याहि- गच्छ ।
कल्याणीः- मङ्गलाः । जायाः- दाराः । ते- तव । गृहे- सद्ने । सुरणम्- सुरमणं भवेत् । यत्र ।
बृहतः- महतः । रथस्य । निधानम्- अवस्थानम् । वाजिनः- तुरगस्य । दक्षिणावत्-
सामर्थ्यसम्पन्नम् । विमोचनं भवेत् ॥६॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ ३.०५३.०७

इमे- एते । भोजा:- भोक्तारः । अङ्गिरस:- अङ्गनशीलाः । विरूपा:- नानाविधरूपाः । दिवस्पुत्रास:- दिव्याः । असुरस्य- प्राणदस्येन्द्रस्य । वीरा:- सैनिकाः । विश्वामित्राय- सर्वभूतसुहृदे । मघानि- सम्पदः । ददतः- प्रयच्छन्ति । सहस्रसावे- अनन्तसम्भजने । आयुः । प्र तिरन्त- प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥७॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं^१ परि स्वाम्।

त्रिर्यद्विवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ३.०५३.०८

माया:- स्वस्वरूपमजहन्नेवानेकरूपग्रहणशक्तीः । कृण्वान:- प्रदर्शयन् । स्वां तन्वम्- स्वदेहम् । परि । मघवा- इन्द्रः । रूपंरूपम्- प्रतिरूपम् । बोभवीति- प्राप्नोति । अनृतुपा:- अकालेपि पालकः । ऋतावा- प्रकृतिनियतिपालकः । स्वैः- स्वकीयैः । मन्त्रैः । दिवः- नभसः । मुहूर्त- एकस्मिन्नेव काले । त्रिः- रूपत्रयेण । परि आ अगात्- आगच्छति ॥८॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्रात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ३.०५३.०९

महान्- महात्मा । ऋषिः- सूक्ष्मदर्शी । देवजाः- दिव्यः । देवजूतः- देवप्रेरितः । नृचक्षाः- नेतृदर्शनयुक्तः । सिन्धुम्- स्यन्दनशीलम् । अर्णवम् । अस्तभ्रात्- स्तम्भितवान् । विश्वामित्रः- सर्वभूतसुहृत् । सुदासम्- स्वशोभनदासं शोभनदानं वा । अवहत्- आधारयत् । इन्द्रः- ईशनाधिदेवता । कुशिकेभिः- लब्धभूमिकैः । अप्रियायत- प्रेम चकार ॥९॥

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ ३.०५३.१०

मदन्तः- तुष्यन्तः । अध्वरे- यज्ञे । अद्रिभिः- जडोपलक्षितैर्ग्रावभिः । गीर्भिः- मन्त्रैः । सचा- सह ।
सुते- निष्पादिते रसे । हंसा इव- हंसध्वनिमिव । श्लोकम्- मन्त्रम् । कृणुथ- कुरुत । देवेभिः- देवैः ।
विप्राः- मेधाविनः । ऋषयः- सूक्ष्मदर्शिनः । नृचक्षसः- नृणां द्रष्टारः । कुशिकाः- लब्धभूमिकाः ।
सोम्यं मधु- मधुरं रसम् । वि- विशेषेण । पिबध्वम्- अनुभवत ॥१० ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ३.०५३.११

कुशिकाः- लब्धभूमिकाः । उप प्रेत- अन्तिके प्रकर्षेण गच्छत । चेतयध्वम्- प्रज्ञां कुरुत । सुदासः-
शोभनदानस्य । अश्वम्- प्राणम् । राये- दानयोग्यधनाय । प्र मुञ्चत । राजा- इन्द्रः । प्रागपागुदक्-
पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु । वृत्रम्- आवरणम् । जङ्घनत्- हतवान् । अथ । पृथिव्याः- भूम्याः । वरे-
नाभौ देवयजनदेशे । आ- आभिमुख्येन । यजाते- यजते ॥११ ॥

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवम् । विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥

३.०५३.१२

यः । इमे- एते । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । उभे । अहम् । इन्द्रम्- परमेश्वरम् । अतुष्टवम्- स्तौमि ।
तस्य मम । विश्वामित्रस्य- सर्वभूतसुहृदः । इदं ब्रह्म- अयं मन्त्रः । भारतम्- यज्ञभरणकुशलम् ।
जनम् । रक्षति- पालयति ॥१२ ॥

विश्वामित्रा अरासत् ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुरार्धसः ॥ ३.०५३.१३

विश्वामित्राः- सर्वभूतसुहृदः । वज्रिणे- वज्रपाणये । इन्द्राय । ब्रह्म- मन्त्रम् । अरासत्-
शब्दितवन्तः । नः- अस्मान् । सुरार्धसः- संसिद्धान् । करत्- करोतु ॥१३ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मधवन्नन्धया नः ॥ ३.०५३.१४

ते- तव । गावः- रश्मयः । कीकटेषु- लोभिषु धनैकबुद्धिषु अथवा धनैकमतीनां वासस्थानेष्विति प्रकरणार्थः । किम् । कृण्वन्ति- कुर्वन्ति । आशिरम्- सोमं रसम् । न दुहे- न निष्पादयन्ति । घर्मं न तपन्ति- अग्निसन्निधौ न तपन्ति । न यच्छन्तीति भावः । प्रमगन्दस्य वेदः- कुसीदधनम् । मगन्दः कुसीदी । मागन्दो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्द अत्यन्तकुसीदिकाः । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुरिति यास्कः (6.32) । नः- अस्मभ्यम् । आ भर- आनय । नैचशाखम्- पतितं धनम् । नः- अस्मभ्यम् । मघवन्- इन्द्र । रन्धय- यज्ञाय साधय ॥१४ ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ ३.०५३.१५

ससर्परीः- सर्वत्र सर्पणशीला वाक् । अमतिम्- अज्ञानम् । बाधमाना । जमदग्निदत्ता- ज्वलदग्निदत्ता । बृहत्- महत् । मिमाय- शब्दितवती । सूर्यस्य दुहिता- ज्ञानोदयदेवता । देवेषु- द्योतनशक्तिषु । अजुर्य- जरारहितम् । अमृतम् । श्रवः- अतीन्द्रियश्रवणम् । आ ततान- विस्तृतवती ॥१५ ॥

ससर्परीरभरत्तूयमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्या नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ ३.०५३.१६

पाञ्चजन्यासु- ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रनिषादेषु । कृष्टिषु- मनुष्येषु । तूयम्- क्षिप्रम् । एभ्यः- एतेभ्यः । ससर्परीः- वाक् । श्रवः- अतीन्द्रियश्रवणम् । अधि अभरत्- आहरत् । सा । पक्ष्या- पक्षाणामधिपतेः सूर्यस्य दुहिता ज्ञानोदयदेवता । नव्यम्- अभिनवम् । आयुः । दधाना- धारयन्ती । याम् । मे- मम । पलस्तिजमदग्नयः- दीर्घायुषो ज्वलदग्नयः । ददुः- दत्तवन्तः ॥१६ ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ ३.०५३.१७

गावौ । स्थिरौ- दृढौ । भवताम् । अक्षः- रथाक्षः । वीळुः- दृढः । ईषा- दण्डः । मा वि वर्हि- विनष्टो
मा भवतु । युगम्- रथयुगम् । मा वि शारि- मा विशीर्णं भवतु । इन्द्रः- परमेश्वरः । पातल्ये-
पतनशीले कीलके । शरीतोः- विशरणात् प्राक् । ददताम्- धारयतु । अरिष्टनेमे-
अहिंसितनेमियुक्तरथ । नः- अस्माकम् । अभि- आभिमुख्येन । सचस्व- सङ्गतो भव ॥१७॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ ३.०५३.१८

नः- अस्माकम् । तनूषु- देहेषु । बलम् । धेहि- धारय । इन्द्र- परमेश्वर । नः- अस्माकम् ।
अनलुत्सु- वाहनेषु । बलं धेहि । तोकाय तनयाय- सन्ततये । बलं धेहि । जीवसे- उज्जीवनाय ।
त्वम् । बलदाः- बलदः । असि- भवसि । हि- खलु ॥१८॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजौ धेहि स्पन्दने शिंशपायाम् ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ ३.०५३.१९

खदिरस्य सारम्- खदिरमयमाणम् । अभि व्ययस्व- दृढीकुरु । शिंशपायाम्- तन्मये रथफलके ।
स्पन्दने- रथचलनसमये । ओजः- दाढ्यम् । धेहि- धारय । अक्ष- रथाक्ष । वीळो- दृढ । वीळित-
अस्माभिः दृढीकृत । वीळयस्व- दृढीकुरु । अस्मात् । यामात्- पथः । नः- अस्मान् । मा अव
जिहीषः- मा अवगमय ॥१९॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ ३.०५३.२०

अयम्- एषः । वनस्पतिः- वनस्पतिमयरथवाहकोऽश्वः । अस्मान्- नः । मा च हाः- मा त्याक्षीत् ।
मा च रीरिषत्- मा हिंस्यात् । आ गृहेभ्यः- यावद्ब्रह्मान् प्राप्तुयाम तावत् । आ अवसै-
यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात्- यावदश्वविमोचनं तावत् । स्वस्ति- भद्रं भवतु ।

वनस्पतिधार्मिकभौमभोगप्रतीकः । रथो लक्ष्यप्रापकरंहणप्रतीकः । रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः । तयोरैक्यमस्मिन् मन्त्रे साध्यते ॥२०॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिव्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ ३.०५३.२१

शूर- समर्थ । मघवन् । इन्द्र- परमेश्वर । बहुलाभिः- बहुविधाभिः । श्रेष्ठाभिः- उत्तमाभिः । ऊतिभिः- रक्षाभिः । अद्य- इदानीम् । नः- अस्मान् । जिव्व- प्रीणय । यः । नः- अस्मान् । द्वेष्टि । सः । अधरः- अधस्तात् । पदीष्ट- पततु । यम् । द्विष्मः । तम् । प्राणः । जहातु- त्यजतु ॥२१॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ ३.०५३.२२

परशुम्- कुठारमिव स्थितं मन्त्रं प्राप्य । वि तपति- अस्मद्विरोधी विशेषेण तापयुक्तो भवति । शिम्बलम्- शल्मलीकुसुमवत् । वृश्चति- विच्छिद्यते । इन्द्र- परमेश्वर । येषन्ती- स्रवन्ती । प्रयस्ता- प्रहता । उखा चित्- स्थालीव । फेनम्- मुखात् फेनम् । अस्यति- उद्गिरति ॥२२॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥ ३.०५३.२३

अस्मिन् मन्त्रे मूढजनानां कर्म ऋषिर्निन्दति । जनासः- जनाः । लोधम्- लुब्धम् । पशु- कविम् । पश्यतीति पशुः । मन्यमानाः- चिन्तयन्तः । नयन्ति- आदर्शत्वेन नयन्ति । तैः । सायकस्य- ऋताधिदैवतस्य वरुणस्य दण्डदस्य प्रहरणं यमस्य वा । न । चिकिते- ज्ञायते । वाजिनाः- वाग्युक्ताः । श्रुतिप्रमाणयुक्ता इति भावः । वाजिनम्- अवाग्मिनं श्रुतिज्ञानरहितं मूढम् । न । हासयन्ति- हासास्पदं कुर्वन्ति । तेषु कारुण्यमेव कुर्वन्ति । अश्वात्- तुरगात् । पुरः- पुरतः ।

गर्दभम्- रासभम् । न नयन्ति । तुरगे सति वहने गर्दभस्यावश्यकं न भवति । औदार्यदानशीले साधौ सति दुष्टस्य लोभिन आवश्यकमादर्शाय न भवति । ॥२३॥

इ॒म इ॒न्द्र भ॒र॒त॒स्य॑ पु॒त्रा अ॒प॒पि॒त्वं चि॒कि॒तु॒र्न प्र॒पि॒त्वं ।

हि॒न्वन्त्य॑श्च॒म॒र॒णं न॒ नित्यं॑ ज्या॒वाजं॑ परि॒ णय॑न्त्या॒जौ ॥ ३.०५३.२४

इन्द्र- परमेश्वर । इमे- एते । भरतस्य पुत्राः- भरणशीलाः । अपपित्वम्- अपगमनम् । न ।

चिकितुः- जानन्ति । प्रपित्वम्- प्रगमनं जानन्ति । न- सम्प्रति । अरणम्- शरणम् । अश्वम्- तुरगं प्राणप्रतीकम् । नित्यम् । हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति । आजौ- युद्धे । ज्यावाजम्- ज्यागतिम् । परि- परितः नयन्ति ॥२४॥